

Prof. UAM. dr hab. Tadeusz Janicki
Zakład Historii Gospodarczej
Wydział Historii UAM
Ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Michała Turskiego pt. *Biografien unter der Lupe: Die Deutsche Volksliste und die deutsche Minderheit in der Region Lodz, 1914-1970*, przygotowanej pod kierunkiem prof. Leszka Olejnika (Uniwersytet Łódzki) i prof. Hansa-Jiirgena Bomelburga (Justus-Liebig - Universität Gießen)

Przedmiotem niniejszej recenzji jest rozprawa doktorska napisana przez mgr. Michała Turskiego pt. **„Biografien unter der Lupe: Die Deutsche Volksliste und die deutsche Minderheit in der Region Lodz, 1914-1970**. W ujęciu autora, przedstawionym we wprowadzeniu, jej zasadniczym celem jest „analiza niemiecko-polskiego środowiska w regionie łódzkim, czyli środowiska osób związanych z obiema kulturami lub społeczeństwami” w latach 1914 - 1970. W ten opisowy sposób mgr M. Turski określa osoby pochodzenia niemieckiego mieszkające w Łodzi i jej najbliższych okolicach w okresie międzywojennym, które podczas II wojny światowej wpisane zostały na Niemiecką Listę Narodowościową (Deutsche Volksliste - DVL). W dalszej części wprowadzenia (precyzując swoje zamierzenia badawcze) autor dodaje, że przedłożona praca analizuje okoliczności powstania Niemieckiej Listy Narodowościowej oraz konsekwencje jej wprowadzenia w odniesieniu do wpisanych na nią osób (potocznie zwanych „volksdeutschami” - VD) zamieszkujących region łódzki podczas wojny i po jej zakończeniu. Z kolei z rozdziału 1. oraz streszczenia w języku polskim wynika, że kluczowym dla doktoratu problemem badawczym jest zagadnienie tożsamości i identyfikacji volksdeutschów wobec państw narodowych. W ten nieco rozproszony sposób Doktorant nakreślił bardzo ambitne cele badawcze, które w większości udało mu się zrealizować.

Zawartość pracy jest zgodna z tytułem i celami określonymi we wprowadzeniu. Problem badawczy został trafnie sformułowany i w rezultacie jest interesujący oraz oryginalny, ponieważ dzieje łódzkich Niemców podczas II wojny światowej i po jej zakończeniu nie były do tej pory, przedmiotem tak obszernego opracowania naukowego. Tymczasem społeczność niemiecka w Łodzi i jej okolicach stanowi wyjątkowo ciekawy obiekt badawczy. W odróżnieniu od swoich pobratymców z Wielkopolski i Pomorza, Niemcy łódzcy byli silnie zróżnicowani pod względem majątkowym, politycznym i religijnym oraz w znaczącej części

związani z przemysłem. Ponadto ze względu na dzieje Łodzi w XIX w., gdy ukształtowała się ona, jako miasto czterech narodów, społeczność niemiecka była wielojęzyczna i pozostawała pod wpływem polskiej kultury, co jak się później okazało miało pewien wpływ na jej stosunek do III Rzeszy oraz polskich i żydowskich sąsiadów w okresie międzywojennym i podczas okupacji.

W powstającej przez dziesięciolecia olbrzymiej historiografii dotyczącej okupacji niemieckiej ziem polskich uwaga historyków skupiała się na działaniach wojennych, martyrologii, systemie okupacyjnym, kwestiach gospodarczych i ruchu oporu. W ramach badań nad polityką ludnościową nazistów na ziemiach polskich zajmowano się również DVL. W okresie PRL i w latach 90. powyższe zagadnienie w odniesieniu do czasów okupacji poruszane było m.in. przez Cz. Łuczaka, K. M. Pospieszalskiego, J. Marczewskiego, J. Rados i innych. Jednak opracowania o charakterze monograficznym dotyczące powojennych losów osób wpisanych na DVL (w tym szczególnie pozostałych w Polsce) pojawiły się dopiero w XXI wieku za sprawą J. Kochanowskiego, K. Strykowskiego, R. Kaczmarka, M. Romaniuka i innych. Z jednej strony wynikało to z czynników społeczno - politycznych (zagadnienie było tabuizowane), a z drugiej związane było z brakiem dostępu do akt procesowych i rehabilitacyjnych byłych VD, które udostępniono badaczom dopiero po upływie 70 lat od uprawomocnienia się wyroków. W tym kontekście praca mgr. M. Turskiego omawiająca problem DVL w regionie łódzkim stanowi znaczące poszerzenie naszej wiedzy na ten temat.

Wprowadzenie, poza wspomnianą już charakterystyką celów i przedmiotu badań, zawiera określenie ram chronologicznych i terytorialnych oraz omówienie podstawowych pojęć, konstrukcji pracy, zawartości kolejnych rozdziałów i literatury przedmiotu.

Przyjęte przez autora zakresy: przestrzenny i chronologiczny podjętych badań nie budzą większych zastrzeżeń. Mgr M. Turski w przekonywujący sposób wyjaśnił decyzję o objęciu badaniami Łodzi wraz z przyległymi powiatami (które w jego ujęciu tworzą wymieniony w tytule pracy region łódzki), a nie całego województwa łódzkiego. Można również zaakceptować przyjęty przez Doktoranta zakres chronologiczny, chociaż z punktu widzenia zasadniczych problemów badawczych opracowanych przez autora (i objętości stosownych rozdziałów) właściwsze byłyby cezury 1939 - 1957. Praca miałaby bardziej zwarty tematycznie charakter, a 18 letni okres poddany badaniu w zupełności wystarczyłby jak na potrzeby rozprawy doktorskiej. Charakterystyka okresu międzywojennego, mogłaby pozostać w pracy, jako rozdział wprowadzający, a część dotycząca lat 60. mogłaby znaleźć się w zakończeniu. Zwłaszcza, że informacje wykorzystane do ich opracowania w zdecydowanej większości zaczerpnięte zostały z literatury przedmiotu. Rok, 1939 jako cezura początkowa nie wymaga

szerszego uzasadnienia, a cezura końcowa w roku 1957 pokrywa się praktycznym zakończeniem procesu wyjazdów ludności niemieckiej w okresie popaździernikowej odwilży oraz rezygnacją z administracyjnego (choć nie społecznego) stygmatyzowania dawnych VD. Rok 1970 niewątpliwie stanowi ważną cezurę w stosunkach polsko - niemieckich, ale jak przyznaje sam autor obecność i aktywność mniejszości niemieckiej w latach 60. w regionie łódzkim była marginalna, zatem można by zrezygnować z opisywania tego okresu w osobnych podrozdziałach.

Stosunkowo obszernymi fragmentami kończącymi wprowadzenie są syntetyczne omówienia zawartości poszczególnych rozdziałów oraz podstawowej literatury przedmiotu.

Zasadnicza część pracy skonstruowana została w układzie chronologiczno – problemowym i składa się z 5 rozdziałów o zróżnicowanej objętości (podzielonych na podrozdziały i punkty). Z kolei rozdział 6 to zbiór biografii, w którym poddano analizie losy 14 osób i jednej rodziny z różnych grup społecznych i miejscowości regionu łódzkiego, które łączy podpisanie DVL podczas okupacji i pozostanie w Polsce po 1945 r. Jest to rozwiązanie oryginalne i wpisujące się w przyjęte założenia metodologiczne (w tym szczególnie dotyczące badania jakościowego) oraz wzbogacające wartość poznawczą pracy choć jednocześnie budzące pewne wątpliwości o czym później. Ponadto praca mgr. M. Turskiego zawiera zakończenie, bibliografię, streszczenie w języku polskim i wykaz najważniejszych skrótów.

W rozdziale 1 (s. 21 – 44) autor przedstawia wykorzystaną w doktoracie metody i teorie oraz opis źródeł. Obok metod typowych dla warsztatu historyka sięgnął również po metody i teorie charakterystyczne dla socjologii, psychologii a nawet językoznawstwa, co pozytywnie świadczy o horyzoncie metodologicznym autora i interdyscyplinarnym podejściu do badanego problemu.

Poza kwestiami metodologicznymi w rozdziale 1 omówione zostały również stosowane w pracy pojęcia (w tym szczególnie istotne dla zaprezentowanej pracy pojęcia tożsamości narodowej i lojalności) oraz opis przebadanych zasobów archiwalnych w polskich i niemieckich archiwach. Z bibliografii i odsyłaczy źródłowych wynika, że najwięcej efektywnie wykorzystanych archiwaliów przyniosły kwerendy w: Archiwum Państwowego w Łodzi, Archiwum Państwowego w Poznaniu; Archiwum IPN - Oddziały w Łodzi, Poznaniu i Warszawie; Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Instytutu Zachodniego w Poznaniu i Archiwum Instytutu Etnologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Zakres przeprowadzonej kwerendy bibliograficznej i źródłowej jest imponujący i wystarcza do realizacji celów badawczych założonych przez Doktoranta. Szkoda jednak, że względy czasowe i finansowe skłoniły go do rezygnacji, z częściowej, chociaż kwerendy w

archiwach niemieckich, gdyż np. materiały zgromadzone w zespole Ost-Dokumentation w Lastenausgleichsarchiv w Bayreuth, mogłyby stanowić cenne uzupełnienie źródeł krajowych, szczególnie w odniesieniu do momentu rozpoczęcia i zakończenia wojny oraz nazistowskiej polityki narodowościowej (dla przykładu jeden ze znajdujących się tam dokumentów: Heinz Siepen, Landrat des Kreises Litzmannstadt: Die Auswirkungen der Volkstumspolitik Greisers im Kreise Litzmannstadt 1939-1942, sygn. OSTDOK 8/469).

Ponieważ Doktorant skonfrontowany został z bardzo obszernymi zespołami akt, liczącymi łącznie kilkadziesiąt tysięcy jednostek słusznie zdecydował się na metodę badań jakościowych w ramach, których przeanalizował szczegółowo 70-80 ankiet DVL. Niestety nie wyjaśnił zasad doboru próby, co ma zasadnicze znaczenie dla każdego badania sondażowego.

W rozdziale 2 (s. 45 – 91) autor w oparciu o literaturę przedmiotu w syntetyczny i przekonujący sposób omawia dzieje i specyfikę mniejszości niemieckiej w Łodzi w okresie 1914-1939. Podkreślił przy tym jej wewnętrzne zróżnicowanie pod względem społecznym, ekonomicznym i politycznym, trójjęzyczność i częściowe zakorzenienie w kulturze polskiej oraz negatywny lub co najmniej obojętny stosunek większości z nich do narodowego socjalizmu, aż do drugiej połowy lat 30. Niewątpliwie wyróżniało to Niemców łódzkich na tle mniejszości niemieckiej z innych regionów i miało wpływ na proces ich kwalifikacji do DVL oraz zachowania podczas okupacji i po 1945.

Rozdziały 3 (s. 92 – 218) i 4 (s. 219 – 379) stanowią zasadniczą, najobszerniejszą i najcenniejszą naukowo część pracy. Pierwszy z nich omawia zajęcie województwa łódzkiego przez Niemców w 1939 r., proces tworzenia i zasady kwalifikowania na DVL, motywy składania wniosków, związane z tym procedury administracyjne, statystyki zapisanych oraz zjawiska towarzyszące, w tym m.in. zjawisko unikania wpisu na listę i skargi na zbyt niskie zaszeregowanie. Autor wychodzi w tym rozdziale poza klasyczną narrację historyczną i w oparciu o teorie konfliktu i lojalności stara się bliżej przestawić zachowania VD oraz dylematy osób przymuszanych do podpisania DVL, w tym szczególnie z rodzin mieszanych pod względem etnicznym. Można jednak odnieść wrażenie, że w tej kwestii zatrzymuje się w pół drogi, gdyż pisze o naciskach i karach grążących za niezłożenie wniosku, ale nie podaje przykładów osób faktycznie ukaranych.

Szczególnie interesujące ujęcie autor zaprezentował w punkcie 3.10 analizując pola konfliktów pomiędzy administracją niemiecką a kandydatami i zapisanymi na DVL oraz pomiędzy różnymi grupami ludności niemieckiej (volksdeutsche, reichsdeutsche, niemieccy przesiedleńcy z różnych obszarów Europy środkowo – wschodniej). Walka o dobra materialne, wpływy i przetrwanie oraz znane z innych opracowań dotyczących całego Kraju Warty

problemy związane z koegzystencją poszczególnych grup ludności niemieckiej Niemców (którym naziści próbowali chociaż częściowo zaradzić poprzez intensywną propagandę i kontrolę, fanatyzowanie młodego pokolenia, odseparowanie Niemców od Polaków i Żydów oraz ich uprzywilejowanie we wszystkich kwestiach prawnych i bytowych) zostały usystematyzowane i omówione w nowy, poszerzony sposób.

Mankamentem tego rozdziału jest skrótowe potraktowanie agresji III Rzeszy na Polskę w 1939 r. w tym szczególnie zbyt pobieżna charakterystyka zachowań i roli jaką odegrali łódzcy Niemcy w tych wydarzeniach (niecałe dwie strony) oraz udziału VD w systemie terroru i eksterminacji Polaków i Żydów podczas okupacji. Podobnie zbyt skrótowo przedstawione zostały wydarzenia związane z ucieczką Niemców i wyzwoleniem Łodzi w 1945 r. (trzy strony), w tym sposoby traktowania pozostałych na miejscu VD przez żołnierzy Armii Czerwonej i Polaków. Pobieżne potraktowanie powyższych przełomowych momentów, które w dramatyczny sposób wpłynęły na losy Polaków i Żydów podczas wojny oraz Niemców po jej zakończeniu, jest znaczącym brakiem przedstawionej rozprawy.

W zbyt małym zakresie autor odniósł się również do relacji (lub pól współpracy używając terminologii przyjętej przez autora), w jakie VD wchodzili z Polakami i Żydami podczas okupacji. Tymczasem z licznych opracowań dotyczących Kraju Warty oraz analizowanych w pracy wniosków o rehabilitację wynika, że pomimo grożących kar regularnie dochodziło do różnych kontaktów o zawodowym, towarzyskim, rodzinnym i ekonomicznym charakterze (w tym m.in. na czarnym rynku).

Rozdział 4 zawiera udaną analizę losów byłych volksdeutschów po wyzwoleniu regionu łódzkiego w latach 1945 - 1949 r. z naciskiem na kwestie prawne związane z postępowaniami rehabilitacyjnymi i procesami karnymi przed sądami grodzkimi oraz Specjalnym Sądem Karnym i Sądem Okręgowym w Łodzi. Ponadto omówione zostały warunki życia pozostałych w Polsce Niemców (w tym rejestracja, przymus pracy i osadzenie wielu z nich w obozie w Sikawie), strategię przetrwania oraz obszary konfliktów i stosunek Polaków do ludności niemieckiej w tym okresie.

Ciekawym zagadnieniem opracowanym przez autora są argumenty przytaczane przez VD w podaniach o rehabilitację i w trakcie procesów karnych. Mają one podobny, wręcz jednolity charakter i z reguły akcentują niechęć wnioskodawców do podpisania DVL, udzielanie pomocy Polakom i Żydom oraz używanie w życiu codziennym języka polskiego. Analizując język podań Doktorant słusznie zauważył, że należy je traktować jako konstrukt mający na celu zmaksymalizowanie szans VD na rehabilitację lub uniewinnienie. W tym kontekście można by jeszcze dodać, że treść omawianych dokumentów pośrednio świadczy o

sposobach radzenia sobie z sytuacją kryzysową, w jakiej VD znaleźli się po 1945 r. i kontaktach wewnątrzgrupowych prowadzących do stworzenia wystandaryzowanej strategii argumentacyjnej.

Obok dużej wartości poznawczej rozdział 4 ma również swoje mankamenty. Ze względu na typ źródeł poddanych analizie (wnioski o rehabilitację i akta procesowe) autor skupił się na osobach byłych VD, które pozostały w Polsce i rozpoczęły postępowanie rehabilitacyjne lub były sądzone w procesach karnych. W ten sposób jednak stracił z oczu większość łódzkich Niemców, czyli tych wszystkich, którzy nie wystąpili o rehabilitację i chcieli jak najszybciej z Polski wyjechać. Ponadto Doktorant omawiając kolejne przepisy regulujące postępowanie z volksdeutscheami, pomija genezę powyższych aktów prawnych, w tym m.in. wpływu członków narodowej organizacji „Ojczyzna” skupionych w PZZ i Instytucie Zachodnim w Poznaniu. Omawiany rozdział nie zawiera również szerszej refleksji na temat znaczenia działań dotyczących VD (rehabilitacji, procesów karnych, antyniemieckiej propagandy) dla legitymizacji i konsolidacji władzy przez komunistów po 1945.

Rozdział 5 (s. 380-417), zawiera opis losów Niemców łódzkich od 1950 do 1970 r. W 1951 r. pozostali w regionie łódzkim zostali formalnie zrównani z Polakami, jako obywatele, jednak różne formy ich stygmatyzacji występowały jeszcze przez wiele lat. Na tle poprzednich rozdziałów ta część pracy wypada skromnie zarówno pod względem treści jak i objętości, co zresztą nie dziwi, gdyż jak pisze sam autor brak źródeł do szerszej analizy tego okresu. Zatem, jak już wcześniej wspominałem, można by zrezygnować z tego rozdziału i informacje dotyczące lat 60. przenieść do zakończenia.

W rozdziale 6 (s. 418 -533) autor zmieścił biografie wybranych osób z różnych grup społecznych, poczynając od fabrykantów, poprzez inteligencję techniczną, urzędników i klasę średnią na robotnikach i chłopach kończąc. W ciekawy sposób przedstawiono losy kobiet i mężczyzn w różnym wieku, mieszkających w regionie łódzkim, które zostały wpisane na DVL, a po zakończeniu wojny pozostały w Polsce i przechodziły sądową rehabilitację lub procesy przed Specjalnym Sądem Karnym w Łodzi lub Sądem Okręgowym w Łodzi. Rozdział 6 stanowi ważne uzupełnienie ujęcia chronologicznego – problemowego i zasługuje na pozytywną ocenę, ale rodzi również pytania i wątpliwości. Po pierwsze trudno uznać przedstawione życiorysy za typowe dla całej społeczności łódzkich Niemców (z całą pewnością za typowe nie można uznać życiorysów E. Delnitsa, G. Geyera i S. Weyera). Po drugie, ze względu na typ wykorzystanych źródeł, losy i charakterystyka opisywanych osób to swoista autokreacja, (co zresztą przyznaje sam autor, s. 545) w związku, z czym nie są biografiami w pełnym tego słowa znaczeniu. Ankiety DVL i wnioski o rehabilitację są dobrym źródłem do

poznania podstawowych faktów personalnych (data urodzenia, stan rodzinny, miejsce zamieszkania itp.) z życia volksdeutschów oraz ich strategii argumentacyjnych przed placówkami DVL i polskimi sądami, ale wiarygodność wymienionych źródeł w odniesieniu do ich opinii, motywacji i rzeczywistych zachowań jest wątpliwa. W tej sytuacji można jedynie żałować, że obok akt procesowych autor nie zdołał dotrzeć do źródeł osobistych (wspomnienia, listy), o czym sam wspomina w podsumowaniu rozdziału, które mogłyby poszerzyć naszą wiedzę na temat cech charakteru i emocjonalności opisywanych osób.

Zasadniczą część pracy zamyka stosunkowo skromne podsumowanie, w którym Doktorant krótko referuje ustalenia poczynione w poszczególnych rozdziałach, częściowo powtarzając stwierdzenia zamieszczone w podsumowaniach rozdziałów 3 i 4. Stosunkowo dużo miejsca poświęcił analizie zmian statusu ludności niemieckiej w 1939 i 1945 r. oraz argumentacji wykorzystywanej przez byłych VD przez polskimi sądami. Postawił także ciekawą tezę, że procesy rehabilitacyjne miały na celu włączenie jak największej liczby byłych VD do polskiej większości, jednak nie wyjaśnił dlaczego władzom komunistycznym na tym zależało. Zasadniczym mankamentem podsumowania jest brak odniesienia się do problemu interakcji w jakie wchodziłi VD z Polakami i Żydami oraz pominiecie kluczowego dla pracy problemu ich tożsamości i identyfikacji narodowej. Ponadto podsumowanie mogłoby mieć zdecydowanie większy ciężar gatunkowy, gdyby zawierało elementy analizy porównawczej polegającej na zestawieniu losów VD z regionu łódzkiego z losami VD z innych regionów, w tym szczególnie z Wielkopolski, która podczas okupacji była w ty samym okręgu Rzeszy. W związku z powyższymi brakami podsumowanie nieco rozczarowuje.

Pracę zamykają poprawnie wykonane: bibliografia i spis tabel. Wykaz wykorzystanych źródeł i opracowań jest obszerny i składa się ze wspomnianych już wcześniej różnych kategorii, wśród których dominującą pozycję zajmują materiały archiwalne.

Przystępując do ogólnej oceny rozprawy należy stwierdzić, że jej treść jest zgodna z tematem i celami wskazanymi we wprowadzeniu. Autor w umiejętny sposób zebrał, uporządkował i przeanalizował obszerny materiał źródłowy oraz wykazał się samodzielnością w konstruowaniu narracji i udzielaniu odpowiedzi na postawione pytania badawcze. W oparciu o lekturę przedstawionej pracy można stwierdzić, że autor posiada szeroką wiedzę specjalistyczną dotyczącą losów mniejszości niemieckiej w regionie łódzkim oraz wystarczającą wiedzą odnośnie ogólnych zasad i kierunków polityki ludnościowej nazistów w Kraju Warty

Konstrukcja pracy i podział materiału pomiędzy rozdziały nie budzą większych zastrzeżeń, poza wspomnianymi już podrozdziałami poświęconymi latom 60. oraz umieszczeniem podrozdziału 5.10 (dotyczącego obrazu Niemców łódzkich w pracach M. Cygańskiego i G. Missalowej) w rozdziale poświęconym losom VD w latach 1950 -1970. Wydaje się, że właściwsze byłoby omówienie specyfiki peerelowskiej historiografii dotyczącej Niemców na ziemiach polskich razem z pozostałą literaturą przedmiotu we wprowadzeniu. Ponadto występujące w pracy liczne i bardzo krótkie podrozdziały (szczególnie od 3.10.3. – 3.10.14.) sprawiają wrażenie tworzonych nieco na siłę i choć z reguły stanowią odpowiedź na osobne pytanie badawcze to z punktu widzenia konstrukcji pracy korzystniej byłoby ograniczyć ich liczbę i połączyć z innymi powiązanymi tematycznie.

Na uznanie zasługuje warsztat naukowy autora, badawcza rzetelność i odwaga w sięganiu po nowe metody i teorie. Zastosowanie metod charakterystycznych dla nauk społecznych i językoznawstwa do analizy podań o wpisanie na DVL oraz dokumentów związanych z postępowaniami rehabilitacyjnymi i procesami karnymi stworzyło szansę na lepsze poznanie i zrozumienie motywacji, procesu decyzyjnego i strategii argumentacyjnych volksdeutschów, zarówno podczas wojny jak i po jej zakończeniu. Pojawia się jednak pytanie czy autor zdołał tą szansę wykorzystać? Niewątpliwie zaczerpnięte z innych dyscyplin metody i teorie w pozytywny sposób wpłynęły na katalog pytań badawczych i konstrukcję pracy, ale na poziomie opisu i wyjaśniania (przynajmniej na tle napisanej w klasyczny sposób monografii K. Strykowskiego) rezultaty ich zastosowania wydają się ograniczone. Ponadto, jak już wspomniano, należy żałować, że w podsumowaniu poszczególnych rozdziałów i całej pracy autor nie pokusił się o szersze zastosowanie metody porównawczej, co pozytywnie wpłynęłoby na wartość naukową prezentowanej rozprawy.

Niewątpliwym walorem pracy mgr. M. Turskiego jest jej oparcie na bardzo szerokiej i różnorodnej bazie źródłowej, rzadko wykorzystywanej w tak dużym zakresie, co z jednej strony wymagało odpowiedniego przygotowania naukowego i umiejętności pracy ze wszystkimi wykorzystanymi typami źródeł, a z drugiej umożliwiło zbudowanie spójnej i bogatej w informacje narracji. Oceniając wykorzystaną literaturę przedmiotu należy stwierdzić, że jest bardzo obszerna i zawiera praktycznie wszystkie najważniejsze i najnowsze publikacje na omawiany temat. Jednak trzeba także zauważyć, że pomija pewne dość istotne opracowania zarówno ze starszej literatury (Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna...*, Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, K.M. Pospieszalski, *Sprawa 58000...*), jak i najnowszej: M. Kornat, *Niższość cywilizacyjna wrogiego narodu: niemieckie dyskursy o Polsce i Polakach 1919-1945*; M. Krzoska, P. Zajas, *Deutsch-Polnische Geschichte – 1945 bis heute. Kontinuität*

und Umbruch: deutsch-polnische Beziehungen nach dem Zweiten Weltkrieg...; W cieniu Einsatzgruppen: Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939-1940. (Red.) I. Mazanowskaj, T. Ceran i M. Przeglądka; Identitäten und Alteritäten der Deutschen in Polen in historisch-komparatistischer Perspektive, (Hg.) M. Krzoska, I. Röskau-Rydel.

Szczególnie cenne jest obszerne wykorzystanie źródeł archiwalnych, choć należy żałować, że autor zrezygnował z szerszego wykorzystania materiałów zgromadzonych w archiwach niemieckich, gdyż mogłoby to przynieść istotne poszerzenie naszej wiedzy na omawiany temat.

Atutem rozprawy jest zaprezentowana w niej narracja, w której autor harmonijnie łączy przedstawianą faktografię, charakterystykę opisywanych wydarzeń i zjawisk, z własnymi ocenami historyka, krytycznie analizującego źródła i literaturę przedmiotu – a także z cytatami, stanowiącymi interesującą ilustrację i wzmocnienie argumentacji odautorskiego wykładu. Niestety Mgr M. Turski ma pewien problem z selekcją i hierarchizowaniem informacji na ważne i mniej ważne oraz ich przedstawianiem w bardziej syntetyczny sposób, zarówno w formie opisowej jak i poprzez zastosowanie tabel. Niestety, występująca ostatnimi czasy w odniesieniu do prac doktorskich i habilitacyjnych, skłonność do zamieszczania w pracy jak największej ilości informacji uzyskanych w trakcie kwerend wpływa głównie na objętość prac, ale w znacznie mniejszym stopniu na ich jakość. Tymczasem w rezultacie bardziej precyzyjnego określenia pytań badawczych i syntetycznego ujęcia głównych wątków, praca mogłaby być krótsza, przez co łatwiejsza w odbiorze, bardziej skoncentrowana na wyjaśnianiu i w rezultacie cenniejsza z naukowego punktu widzenia.

Pod względem formalnym praca zasługuje na wysoką ocenę. Język pracy, przypisy i bibliografia nie budzą większych zastrzeżeń. Język niemiecki, w którym praca została napisana trudno oceniać osobie niebędącej germanistą, ale można z przekonaniem stwierdzić, że jest zrozumiały i precyzyjny. W pracy występuje pewna liczba błędów o charakterze literowym, stylistycznym i faktograficznym, ale można je łatwo wyeliminować w trakcie prac redakcyjnych, jeśli autor dysertacji zamierza ją opublikować.

Mogą w tym pomóc poniższe przykładowe uwagi szczegółowe:

s. 112: tabele 1 i 2 oparto na tym samym zespole archiwalnym, ale źródło w pierwszym przypadku podano w języku polskim (Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraj Warty), a w drugim po niemiecku (Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland)

s. 72: w 1918 r. nie mogło być mowy o „Wegfall des sowjetischen Marktes”. W Rosji trwała wojna domowa i na tym etapie właściwsze określenie to rynek rosyjski

s. 112 – 114: w tabelach 1, 2 i 4 dobrze byłoby zsumować wiersze lub kolumny

- s. 115: chodzi o „Südostpreussen” (istniały w latach 1793 do 1807) czy jednak raczej o „Regierungsbezirk Ziechenau”?
- s. 172: historię szkolnictwa w Kraju Warty badał nie tylko G. Hansen, lecz już w 1980 r. ukazała się praca. M. Bansiewicz, *Polityka naukowa i oświatowa hitlerowskich Niemiec na ziemiach polskich „wcielonych”*... Można również wspomnieć o specjalnych szkołach dla polskich dzieci tzw. „Polenschulen”
- s. 214: niejasna chronologia w zdaniu „Im Januar 1945 wurde die Lage kritisch - die Rote Armee war im Begriff Warschau zu befreien und am 22. Juli 1944 wurde in Chełm,
- s. 225: pisownia: nie „de jure”, ale „de iure”
- s. 237: „...auch die Prozesse gegen Zivilisten oft vor dem Sonderstrafgericht verhandelt wurden.“ – Na koniec tego akapitu przydałby się przypis.
- s. 245: przypis 853, jest numer, ale brakuje opisu
- s. 338: w tabelach 25, 26 i 27 dobrze byłoby zsumować wiersze lub kolumny
- s. 362: „...und der Nationalrat solle über dieses Thema diskutieren.“ – Na koniec tego akapitu przydałby się przypis.
- s. 381: przydałoby się wyjaśnienie skąd tak duży spadek liczby Niemców pomiędzy 1962 i 1967 r.
- s. 382 – 390 – szkoda, że nie wykorzystano danych zbieranych przez Deutsches Rotes Kreuz dotyczących tzw. Spätumsiedler
- s. 394 Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego zostało rozwiązane w grudniu 1954 r., a nie po powrocie W. Gomułki do władzy w 1956 r.
- s. 536: duża liczba wniosków składanych przez samotne kobiety z dziećmi wynikała również z tego, że były wdowami
- s. 543 „Większą agency miały...” – anglicyzm, lepiej użyć polskiego sformułowania
- s. 545: „Badania biograficzne w kontekście historycznym najważniejszą metodologią analizy źródeł, ...” itd. – całe zdanie wymaga przeredagowania. Z kontekstu wynika, że autor pisze raczej o metodzie a nie o metodologii.
- s. 547: raczej Partia Młodoniemiecka w Polsce (*Jungdeutsche Partei in Polen*, JDP), a nie Partia Młodoniemców
- s. 550: „Delegatura Urzędu Niemieckiej Listy Narodowej na miasto Łódź powstała między 23 a 27 listopada.” – warto dodać, w którym roku.

Aparat naukowy przypisów do wykorzystanych źródeł i literatury przedmiotu sporządzony został czytelnie i zgodnie z zasadami, choć również zawiera pewną liczbę błędów i niekonsekwencji. Słabszą stroną pracy są tabele, które zarówno, pod względem

opisu, zawartości jak i ich umieszczenia w tekście wymagają korekty. Tytuły tabel z reguły umieszcza się nad tabelą a jedynie źródło pod tabelą. W tabelach nr 1, 2, 4, 10 - 13, 25 - 27 dobrze byłoby zsumować (w zależności od układu tabeli) wiersze lub kolumny. W tekście tabele powinny znajdować się w całości na jednej stronie.

Należy żałować, że w pracy nie zamieszczono zdjęć, map i planów, które mogły wzbogacić narrację i podnieść wartość poznawczą pracy.

Konkluzja

Powyższe uwagi i wątpliwości nie wpływają na wysoką ocenę całości rozprawy doktorskiej mgr M. Turskiego. Przedstawione przez Doktoranta rozważania wykazują, że posiada on wiedzę i kompetencje do samodzielnego prowadzenia badań oraz umiejętność krytycznego podejścia zarówno do materiału empirycznego jak i stosowanych teorii. Rozprawa doktorska mgr Michała Turskiego pt. *Biografien unter der Lupe: Die Deutsche Volksliste und die deutsche Minderheit in der Region Lodz, 1914-1970* spełnia warunki określone w ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym, zatem wnoszę o jej dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Poznań, 17.12.2022 r.

